

Міністерство освіти і науки України

Львівський національний університет імені Івана Франка

Н.М. Мадей

ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Текст лекції

Львів

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2005

ББК – Ю 422

А – 13

УДК 161.201.03

Рецензенти:

д-р філос. наук, проф. *M.B. Кацуба*

(Львівська державна музична консерваторія імені Миколи Лисенка),

к.філос.наук, доц. *O.B. Сінькевич*

(Львівський національний університет імені Івана Франка)

Мадей Н.М.

А-13 Проблема культурної ідентичності: Текст лекції. – Львів:
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. –

У тексті лекції викладено основні підходи до тлумачення поняття ідентичності. Визначено основні механізми та етапи формування ідентичності. Виявлено історичну закономірність еволюції форм культурної ідентичності, основні тенденції розвитку сучасних ідентифікаційних процесів.

Для викладачів та студентів філософського факультету.

ББК –Ю 422

© Мадей Н.М., 2004

ЗМІСТ

1. Поняття ідентичності. Механізми ідентифікації.
2. Історична еволюція розвитку культурної ідентичності.
3. Вияви та типологія сучасних форм культурної ідентичності.

ВСТУП

Культурна ідентичність — один з найважливіших етапів та процесів культурного устрою кожної спільноти. Люди — не просто механічні носії тих чи інших потреб та інтересів, але і психологічні індивідуальності. Походження потреби в ідентифікації пов'язано, по-перше, з тим, що в колективі людина почуває себе у більшій безпеці; по-друге, особа відчуває потребу в самоідентифікації себе з певною групою, усвідомленні самої себе як невід'ємної частини колективу. Проблема культурної ідентичності полягає перш за все в усвідомленому сприйнятті особою тих культурних норм та зразків поведінки та свідомості, системи цінностей та мови, усвідомлення свого “Я” з позицій культурних характеристик, які панують у цій спільноті, виявленні лояльності до них, самоотожненні себе саме з цими культурними зразками які характеризують не тільки спільноту, але й конкретну особистість.

Після вивчення матеріалу теми Ви зможете:

- Визначити основні механізми та етапи формування ідентичності;
- Розкрити зміст понять “ідентичність”, “ідентифікація”, “культурна ідентичність”;
- Пояснити історичну закономірність еволюції форм культурної ідентичності;
- Виявити основні тенденції розвитку сучасних форм ідентичності.

Ключові поняття та терміни	
• Ідентичність	• Культурна ідентичність
• Культурна ідентичність	• Тип "традиціоналіст"
• Ідентифікація	• Тип "неофіта"
• Самокатегоризація	• Тип "вигнанця"
• Кластери ідентичності	• Тип "евнуха"
• Етнічна ідентичність	• Маргінали
• Національна ідентичність	• Персоніфікація

1. Поняття ідентичності

Визначити та класифікувати людські потреби намагалися ще філософи античності. Мислителі XVIII ст. також осмислювали різноманітні людські потреби. У XIX столітті аналізували людські потреби Артур Шопенгауер, а в XX-му — Еріх Фромм. У праці "Мати чи бути" американський філософ спробував типологізувати людські потреби. Найважливішою, на думку Е. Фромма, є потреба в спілкуванні, у міжіндивідуальних зв'язках. Ізольований, штучно викинутий із суспільства індивід губить соціальні навики, втрачає культурні стандарти. Друга потреба, описана Фроммом, — це потреба творчості. Тварині властиве пасивне пристосування, люди праґнуть перетворювати світ. Творчий акт — це завжди визволення та подолання. У ньому є усвідомлення власної сили. Творчість немислима без свободи. Лише вільна людина може творити. Найкраще сутність акту творення розкриває мистецтво, художня творчість. Мистецтво взагалі є насамперед творчою сферою. Будь-який творчий акт є частковим перетворенням життя. У творчо-художньому ставленні до світу відкривається інший світ. Але в цьому прихованій і трагізм будь-якої творчості. Цей трагізм виявляється у невідповідності між задумом та його виконанням. Талановиті художники наділені грандіозною творчою енергією, але в їхніх творіннях вона ніколи не може бути реалізована повністю.

Піднявшись над повсякденною прозою життя особистість не може без внутрішньої готовності до піднесеного, до романтичного пориву. На думку Фромма, ця потреба зумовлена творчими силами індивіда, серед яких особливе місце займає уява, емоційність. В акті творіння індивід поєднує себе зі світом, доляє рамки пасивності

свого існування, потрапляє в царство свободи, в якому він може почувати себе Людиною.

Налагодження міжіндивідуальних зв'язків, реалізація творчих можливостей немислимі без третьої людської потреби — *прагнення відчувати глибоке коріння*. Кожна людина прагне усвідомлювати себе ланкою у певному, визначеному стабільному ланцюгу людського роду. Американський вчений називає такі форми кореневими, психологічно стійкими зв'язки.

Четвертою потребою людини, за Фроммом, *прагнення до пізнання*, до освоєння світу. Один з найглибших потасемних потягів особистості — прагнення розпізнати логіку навколошнього світу, задовільнити своє прагнення досягненням змісту універсуму. І, нарешті, п'ята потреба людини — одна з найглибинніших її потреб — *прагнення до уподібнення*, пошук об'єкта поклоніння. Індивід, який потрапив у світ таємничих речей і явищ, просто не в стані самостійно досягнути призначення і зміст навколошнього буття. Потрібна система орієнтації, яка дала б змогу індивіду ототожнити себе з певним визнаним зразком. Таку орієнтацію дає йому саме культура. Ось чому проблема культурної ідентичності відіграє помітну роль у культурології.

Категорія ідентичності багатоаспектна. Її зміст охоплює різні сторони соціального буття, багатогранність людського досвіду і практичної діяльності людей. Природно, що із зміною історичних соціальних, політичних умов змінюється і сутність цього поняття.

У контексті тих процесів, які відбуваються в сучасній Україні, проблема ідентичності надзвичайно актуальна. Йдеється не тільки про ідентичність особистості, але й про ідентичність етносу в цілому, його матеріальної і духовної культури. Хто ми? Де наші корені? Які витоки нашого буття? Ці та інші питання неодмінно виникають у процесі формування державних інститутів незалежної України.

Дж.Неру якось сказав, що "Ганді дав Індії ідентичність". Стосується це лідерів національно-визвольного руху будь-якої країни. Адже народи, які визволилися від колоніального гніту, набувають разом зі статусом державного суверенітету право бути самими собою, мати своє "я", яке передбачає формування національної самосвідомості, національної культури, розвиток сфери духовності, спрямованої на зміцнення ідентичності народу. Окрім того,

важливим аспектом змісту ідентичності етносу, національної ідентичності є завоювання економічної незалежності, яка є передумовою незалежності національної. У науковій літературі цьому аспекту ідентичності приділяється недостатня увага. Як правило, акценти зміщуються в сторону психологічних, а нерідко і політичних чинників.

Донедавна у вітчизняній науці ідентичність практично не була предметом ані теоретичних, ані емпіричних досліджень.

Енциклопедичний словник з культурології подає таке тлумачення поняття:

Ідентичність — психологічне уявлення людини про своє "Я", яке характеризується суб'єктивним почуттям своєї індивідуальної самототожністі і цілісності, ототожнення людиною самої себе (частково усвідомлене, частково неусвідомлене) з тими чи іншими типологічними категоріями. До речі, розрізняють:

- Соціальну ідентичність (ототожнення себе із соціальною позицією або статусом);
- Групову ідентичність (ототожнення себе з тою чи іншою спільністю);
- Етнічну ідентичність (ототожнення себе з певною етнічною групою);
- Культурну ідентичність (ототожнення себе з культурною традицією).

Механізм ідентичності є необхідною умовою спадкоємності соціальної структури і культурної традиції. Більшість сучасних дослідників послуговуються терміном "*ідентифікація*", критикуючи статичність терміна "*ідентичність*". *Ідентифікація* охоплює динамічні й процесуальні аспекти формування ідентичності. Поняття ідентифікації запропонував З. Фройд — теорія постала на підставі патопсихологічного спостереження, а потім була поширена на "нормальне" духовне життя. Це поняття активно використовували неофрейдисти. З. Фройд розглядав ідентифікацію як спробу дитини (або слабкої людини) перейняти силу батька, матері (або лідера) і таким чином зменшити почуття страху перед навколишнім світом. У психоаналітичній традиції ідентифікацію трактують як центральний механізм, який забезпечує здатність "Я" до саморозвитку.

Сьогодні найбільш популярними є три варіанти визначення ідентифікації:

- ◆ Ідентифікацію трактують як один із механізмів міжособистісного сприймання (поряд з рефлексією і стереотипізацією). Під ідентифікацією розуміють спосіб самовиявлення людини через усвідомлене (чи несвідоме) уподібнення її характеристикам іншого суб'єкта, "це механізм постановки індивідом себе на місце іншого, своєрідне занурення, перенесення в простір, обставини іншого суб'єкта, і приводить до засвоєння його особистісних смислів". Цей тип ідентифікації дозволяє моделювати смыслове поле партнера, у спілкуванні забезпечує процес взаєморозуміння і викликає відповідну поведінку.
- ◆ Ідентифікація (часто в цьому випадку користуються терміном самоідентифікація) як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний з відповіддю на запитання "Хто я?" та з фіксацією свого становища у системі суспільних відносин. У цьому випадку підкреслюється суб'єктивне відчуття власної належності до різних соціальних спільнот на підставі стійкого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і сприйняття як власних групових норм і цінностей.
- ◆ Ідентифікація у стратометричній концепції А. Петровського трактується як показник рівня розвитку групи (в цьому випадку використовують поняття "колективістської ідентифікації" поряд з такими показниками, як "згуртованість, як ціннісно-орієнтаційна єдність"; "об'єктивність у покладанні та прийнятті відповідальності за успіхи і невдачі у спільній діяльності"). У цьому випадку під ідентифікацією розуміють "формовану в процесі спільної діяльності форму гуманних стосунків, при якій переживання одного з групи дані іншим як мотиви поведінки, організовуючи їх власну діяльність, спрямовану одночасно на здійснення групової мети і на усунення фруструючих впливів. Функціонування цього феномену виражено у ставленні до інших членів групи як до самого себе, у

сприйнятті їхніх проблем і досягнень як своїх, що і трансформує власну поведінку. Відсутність або зниження колективістської ідентифікації виявляється в тому, що індивід щодо себе і у ставленні до інших буде застосовувати різні моральні норми і на підставі цього будувати свою власну поведінку.

Ідентичність та ідентифікацію осмислюють у журнальних публікаціях, на конференціях, в монографіях і збірниках наукових статей.

Культурна самоідентифікація є одним з найважливіших етапів і процесів культурного устрою кожного суспільства. Люди не просто механічні носії тих чи інших потреб та інтересів, але й психологічні індивідуальності, а це зумовлює їхнє групове співіснування. Можна припустити, що в деякій мірі потреба в соціальній самоідентифікації зі зграєю успадковується людиною від первісного суспільства. Людина не завжди усвідомлює параметри своєї культурної ідентичності, але весь набір засвоєних нею за життя елементів свідомості, поведінки, смаків, звичок, оцінок, мови та інших засобів комунікації мимоволі роблять її належною до деякої конкретної культури (не тільки етнічної, але й соціальної, професійної і т.п.).

Важливою є проблема співвідношення поняття ідентичності з поняттям ідентифікації. Е. Еріксон наголошував, що *розвиток ідентичності полягає в синтезі ідентифікацій, спостережених особою у процесі соціалізації*. Дещо пізніше починаються ідентифікації (ототожнення себе) не лише з окремими людьми, а з малими і великими соціальними спільнотами, котрі також інтегруються в систему ідентичності.

Щодо *передумов процесу ідентифікації*, то зауважимо, що у різних концепціях проблему цю трактують по-різному. Наприклад, у *психоаналітичній* традиції ідентифікацію розглядають як певний прихований спосіб взаємодії з кимось, хто є емоційно значимим. Таку емоційну прив'язаність розглядають як нормальній варіант, однак, на думку психоаналітиків, зумовлена вона енергією лібідо.

Більшість теорій не психоаналітичного напрямку підходять до розгляду ідентифікації з інструменталістських позицій. Вважають, що дитина ідентифікує себе із дорослим, щоб забезпечити собі деякі необхідні ресурси, наприклад, безпеку. *Інструментальна мотивація*

застосовується також для того, щоб пояснити вибір дитиною конкретного об'єкту ідентифікації, необхідність ідентифікації з групою і т.п. Ідентифікуючись з групою, а не з індивідом, людина отримує змогу досягнути деякої інструментальної мети, яку не можна досягнути завдяки індивідуальній ідентифікації.

Теорія *самокатегоризації* взагалі відмовляється від розгляду причин ідентифікації, оскільки в ній постулюється, що ідентифікація – це когнітивний (пізнавальний) процес, обумовлений не так якимись особливими мотивами, як такий, що виникає неминуче внаслідок самокатегоризації у певній ситуації. Акцент на ситуаційну динаміку відрізняє цю теорію від теорії соціальної ідентичності, яка розглядає соціальну категоризацію не як кінцеву причину, а як опосередковану ланку ідентифікаційного процесу.

Передумови процесу ідентифікації

Теорія	Процес
Психоаналітична	Ідентифікація як спосіб взаємодії з кимось емоційно значимим
Інструменталістська	Ідентифікація як спосіб забезпечення деяких необхідних ресурсів (почуття безпеки і т.п.)
Самокатегоризації	Ідентифікація як пізнавальний процес самопізнання особистості

Це один важливий елемент у механізмі ідентифікації – самооцінка особи. Дуже часто ідентифікацію трактують як засіб збереження або підвищення позитивної самооцінки. Належність до певної групи може задовольняти базові потреби індивіда, незалежні від потреби бачити свою групу кращою в порівнянні з іншими. Зв'язок між самооцінкою і соціальною ідентифікацією постійно досліджують, однак досі чітко не з'ясовано, чи існує між ними каузальна причина, а якщо й існує, то який елемент є причиною, а який – наслідком.

Як *мотиваційний фактор* самоідентифікації розглядають також статус групи. Психологи стверджують, що індивіди, які належать до високостатусних груп, ототожнюють себе з цими групами більше аніж члени низькостатусних груп.

Механізм ідентифікації як психологічне явище не має однозначного визначення. Різні психічні процеси визнають ключовим механізмом ідентифікації. У *теоріях когнітивної*

спрямованості' одним з найбільш загальновизнаних механізмів вважається когнітивний *процес самокатегоризації*. Ця точка зору знайшла своє відображення в теорії соціальної ідентичності Генрі Тайфеля, а також і в теорії самокатегоризації Джона Тернера. Підкреслюється також роль когнітивних процесів у формуванні значимої соціальної ідентичності.

У теоріях *психоаналітичної* спрямованості центральним механізмом ідентифікації є *афективно-емоційна спрямованість*. Роль мотиваційної та емоційно-ціннісної сфери була найважливішою у формуванні поняття "ідентифікація" в класичному фрейдизмі (де ідентифікація – це найбільш ранній прояв емоційного зв'язку з іншою людиною), але втратила свої позиції в сучасних дослідженнях.

Теорії *інтеракціоністського* напрямку як основний механізм ідентифікації розглядають *взаємозалежність людей*. У класичному варіанті ідентифікація неможлива без реальної взаємодії між індивідом і групою, в більш пізніх варіантах реальна взаємодія полегшує та посилює ідентифікаційний процес.

Психічні процеси як ключовий механізм ідентифікації

Теорія	механізм ідентифікації
Когнітивна	Процес самокатегоризації
Психоаналітична	Афективно-емоційна спрямованість
Інтеракціоністська	Комунікативно-дійова сторона діяльності особистості

Ці три механізми, акцентуючи когнітивну, афективну чи комунікативно-дійову сторону процесу ідентифікації, становлять на даний час той базис, на якому стоїть сучасне уявлення про механізми ідентифікації. Однак на емпіричному рівні дуже рідко нині зустрічаються праці, в яких врахувалась би дія всіх трьох механізмів ідентифікації – лише віднедавна з'являються роботи, автори яких пробують вичленувати дію кожного з них в процесі ідентифікації і особливості їхньої взаємодії. Так, на думку дослідників, значення соціальної ідентифікації полягає не тільки в тому, що вона є однією з найважливіших характеристик особистості, а і в тому, що вона (ідентифікація) впливає на суспільну поведінку

особи. До загальновизнаних і емпірично досліджених **ефектів ідентифікації** належать:

- **міжгрупове упередження**. Його суть – в різному ставленні, різних оцінках і відмінних діях стосовно "ін-групи" (в цьому випадку часто користуються поняттям "ін-груповий фаворитизм") та аут-групи (применшування її достоїнств на всіх рівнях). Увага саме до цього наслідку ідентифікації обумовлена соціальними і політичними реаліями міжгрупових конфліктів, в основі яких лежить етнічна або національна ідентифікація. У випадку, коли будь-яка зовнішня подія загрожує деяким соціальним ідентичностям, паттерн упередження інтенсифікується. Однак інтенсифікація буде залежати від ступеня ідентифікації: чим сильніше ототожнення себе з групою, тим інтенсифікація паттерна буде виразніша, при слабій ідентифікації ця тенденція не простежується;

- **феномен ін-групової гомогенності**. Люди, котрі ідентифікують себе з визначену групою, мають тенденцію сприймати себе і членів групи як дуже подібних одне до одного. Згідно теорії самокатегоризації, в основі цього явища лежить процес самостереотипізації. Досліджено, що сприйняття внутрішньо-групової подібності інтенсифікується в умовах, коли з'являється відповідна група для порівняння,

- **використання мови та інших культурних маркерів**. Люди переважно повідомляють про свою соціальну ідентичність, використовуючи деякі спільні для групи символи чи маркери. Це може бути певний особливий стиль одягу, зачіска, особливі прикраси, спосіб харчування і т.п. Для багатьох етнічних груп найбільш значимим символом колективного членства є мова. Не випадково саме тому етнічні спільноти завжди дбають про розвиток і збереження рідної мови, повноцінне вивчення мови підростаючим поколінням. Водночас не прийнято абсолютнозувати мову як єдиний засіб збереження етнічної ідентичності. Іноді головним ідентифікаційним критерієм є не мова, а релігія, історія, територія і т.п. Між мовою та ідентифікацією, двосторонній зв'язок, з одного боку, використання мови як культурного символу і маркера є наслідком ідентифікації, з другого боку, мова є необхідною умовою самоідентифікації та самокатегоризації.

Ефекти (прояви) ідентифікації

міжгрупове упередження	феномен ін-групової гомогенності	Використання культурних маркерів
---------------------------	-------------------------------------	-------------------------------------

Етапи ідентифікації. Коли говоримо про ідентичність, то маємо на увазі ідентичність особистості, істоти соціальної, що перебуває в певному соціумі. Саме тому під ідентичністю, тотожністю самому собі, маємо на увазі соціального суб'єкта, а не біологічного, тобто розглядаємо її не з погляду медичних факторів, як це часто робить фрейдизм. Е.Еріксон виділяє вісім стадій розвитку ідентичності:

- На першій стадії (орально-сенсорній або інкорпоративній, вбираючій) дитина вирішує фундаментальне питання всього свого майбутнього життя – довіряє вона навколошньому світу чи ні;
- Прогресуюча автономність (перш за все здатність пересуватись, розвиток мовлення, маніпулятивних здібностей та ін.) дає змогу дитині перейти до вирішення другого життєвого завдання – набуття самостійності. Альтернативний, негативний варіант пов’язаний з невпевненістю у собі, сором’язливістю, безперервними сумнівами (18 міс.— 4 роки).
- Третя стадія (4-6 років) локомоторно-генітална або едипова. Тут вирішується альтернатива між ініціативою та почуттям вини. У цьому віці розширюється простір життєдіяльності дитини, вона починає сама визначати собі цілі, придумувати заняття, виявляти винахідливість у мовленні, фантазувати. У просторі дитини з’являється чимраз більше людей. Вже не тільки батько й мати, а й інші дорослі стають предметом ідентифікації дитиною себе з дорослими як основи нового ступеня ідентичності.
- Четверта стадія (6-11 років) пов’язана з набуттям дитиною різних умінь, зокрема й умінням вчитися. Дитина активно оволодіває символами культури. Цей вік – оптимальний час для навчання, готовність до труднощів дисципліни, засвоєння знань, прагнення робити все добре, панування духу змагань. Формується почуття вміlostі, компетентності, а при негативному протіканні віку – неповноцінності. Оволодіваючи основами знань, діти починають ідентифікувати себе з представниками

окремих професій, для них важливою є суспільна значимість їхньої діяльності.

- П’ята стадія (11-20 років) базова для набуття почуття ідентичності. У цей час підліток коливається між позитивним полюсом ідентифікації "я", негативним полюсом плутанини ролей. Перед підлітком стоїть завдання об’єднання всього, що він знає про себе самого як сина (дочку), школяра, спортсмена, друга і т.п. Все це він повинен об’єднати в єдине ціле, осмислити, пов’язати з минулим і спроектувати на майбутнє. При вдалому протіканні кризи підліткового віку у юнаків і дівчат формується почуття ідентичності, при несприятливих – заплутина ідентичності, поєднана з тяжкими сумнівами щодо себе, свого місця в групі, у суспільстві, з неясністю життєвої перспективи.

Еріксон увів нове поняття — *"психологічний мораторій"*. Цим поняттям він позначає кризовий період між юнітю і дорослістю, протягом якого в особистості відбуваються багатовимірні складні процеси відображення дорослої ідентичності і нового ставлення до світу. Як стверджує Еріксон, психологічний мораторій може, при певних умовах, набути затяжного характеру – для найбільш обдарованих людей. Неподолана криза спричиняє стан "дифузії ідентичності" – специфічної патології юнацького віку.

- Шоста стадія (21-25 років), за Еріксоном, знаменує перехід до вирішення вже власне дорослих завдань на базі сформованої психосоціальної ідентичності. Молоді люди вступають у дружні стосунки, в шлюб, з’являються діти. Вирішується глобальне питання про принциповість, вибір між цим широким полем встановлення дружніх, сімейних зв’язків з перспективою виховання нового покоління та ізоляціонізмом, властивим людям зі сплутаною ідентичністю та іншими, ще більш ранніми, помилками в лінії розвитку.
- Сьома стадія (25-60 років) найтриваліша в людському житті, пов’язана із суперечністю між здатністю людини до розвитку, яку вона (людина) отримує на попередніх стадіях, і особистим застосом, повільним регресом особистості в процесі буденного життя. Нагородою за оволодіння здатністю до саморозвитку є формування людської індивідуальності, неповторності. Підніма-

- ючись над рівнем ідентичності, індивід отримує рідкісну здатність бути самим собою.
- Восьма стадія (старше 60 років) завершує життєвий шлях, і тут, пожинаючи плоди пройденого життя, людина або отримує спокій та врівноваженість, або виявляється приреченю на відчай як результат запутаного життя.

Проблема культурної ідентичності особистості полягає передусім в усвідомленому сприйнятті тих культурних норм і зразків поведінки і свідомості, системи цінностей і мови, усвідомлення свого "Я" з позицій цих культурних характеристик, які прийняті в даному суспільстві; виявленні лояльності до них, самоотожнення себе саме з цими культурними зразками, які маркують не тільки суспільство, а й саму особистість. З поняттям ідентичності нерозривно пов'язане поняття ідентифікації, яке охоплює процесуальні аспекти формування ідентичності. Ідентифікацію досліджують передусім у руслі психологічних концепцій і теорій, кожна з яких по-своєму визначає домінуючі передумови та ключові механізми цього явища.

2. Історичні форми розвитку культурної ідентичності

Культурна ідентифікація — це самовідчуття людини у певній культурі. Расові, етнічні й релігійні та інші форми дискримінації зумовлені еволюційною потребою індивіда у визначеннях формах групової ідентифікації. Групи, які змогли досягнути якоєсь певної монолітності, можливо, вижили краче, аніж ті, які не змогли її досягнути. Усім суспільствам притаманне те, що американський культуролог О. Тоффлер назвав психо-сферою, яка охоплює їхні ідеї, починаючи від спільноти та ідентичності. Отже, ідеї "сопричастя" або "спільноти" та акт ідентифікації з іншими є однією з фундаментальних основ всіх людських утворень.

Зауважимо також, що суспільство — це соціально консолідований стійкий колектив людей, які визнають спільні цілі та інтереси. А культура — це спосіб реалізації даних цілей та інтересів, основні технологічні та соціальні параметри якого визначені складною системою "соціальних конвенцій", досягнутих цим суспільством протягом багатьох поколінь його інтегрованого

співіснування. Тому узагальнююче поняття "культура" є не більше ніж умоглядна категорія, яка фіксує певний клас явищ у соціальному житті людей, певний аспект їхнього спільногого співіснування. Реально на Землі існувало в історії та існує досьогодні велика кількість локальних культур окремих людських спільностей.

Історичні хвилі парадигмальних перетворень кожен раз видозмінюють групову (інакше кажучи, колективну) культурну ідентичність. Наприклад, протягом десяти тисяч років панування на планеті індивіди надзвичайно міцно ідентифікували себе із сім'єю, кланом, родом або іншими угрупованнями, які охоплювали індивіда при появі його на світ. Індивід народжувався вже як член сім'ї та расової групі.

На проблемі колективної ідентичності зосереджує свою увагу Е. Сміт у монографії "Національна ідентичність". Якщо Еріксон виділяє декілька типів індивідуальної ідентичності, то Сміт досліджує типи колективної ідентичності. Дослідник першим типом колективної ідентичності вважає фактор роду. На думку Сміта, ця категорія є поширеною та переконливою. Класифікація за родом зумовлює й інші відмінності. Будучи універсальною, вона виступає зв'язуючою ланкою з іншими видами ідентичності. Родова ідентичність створює умови для колективних дій. Групова *родова ідентичність* людини зазвичай залишалась постійною протягом всього її життя — адже базові індивідуальні та групові культурні взаємозв'язки визначались вже при народженні.

Другий вид колективної ідентичності пов'язаний з поняттям простору та території. Перевага цього виду колективної ідентичності перед родовою полягає в тому, що місцева і *регіональна ідентичність* мають більшу об'єднуючу силу. Сміт однак застерігає від надмірної переоцінки регіоналізму.

Третій тип колективної ідентичності Сміт називає *соціоекономічним*. Глибинна людська потреба в культурній ідентифікації збереглась і після промислової революції, але її індивідуальна і групова природа помітно видозмінилась. Класова свідомість перетворюється на ще одну форму ідентифікації та системи культурних уподобань. Цей тип колективної ідентичності виступає в категорії соціального класу. Сміт відмічає, що в теорії Маркса клас виступає найвищою і єдино істинною формою колективної ідентичності. Певні різновиди соціальних класів часто є рушійною

силою історичного розвитку. Сміт стверджує, що клас не може виступати основою стабільної колективної ідентичності; оскільки соціальний клас обмежений емоційною силою і культурною глибиною. Економічні фактори з часом швидко змінюються, тому претензії утримати різні економічні групи в межах спільноті з класовою основою будуть невизначені. Окрім того, в суспільстві існує не один клас, а декілька, їхні інтереси не збігаються. Тому класова ідентичність не виражає інтереси всіх прошарків суспільства, а лише тієї частини суспільства, яка об'єднана у певний клас.

Існують інші види ідентичності, які на відміну від класової ідентичності більш повно відображають суспільні інтереси. Сміт має на увазі *релігійні та етнічні ідентичності*. Такі ідентичності охоплюють не один, а декілька класів. Але не тільки в цьому відмінність релігійної ідентичності від класової. Сміт вважає, що релігійна ідентичність принципово відрізняється від класової, оскільки вона ґрунтуються на цілком інших критеріях, відмінних від критеріїв соціального класу. Головна відмінність у тому, що класова ідентичність виростає із сфери виробництва, тоді як релігійна із сфери спілкування. Вона спирається на об'єднання культури та її елементів – цінностей, символів, міфів та традицій – часто кодифікованих в обрядах і ритуалах. Окрім того, у формуванні релігійної ідентичності, на відміну від класової, велику роль відіграє психологічний чинник. Визначальним у структурі релігійної ідентичності є саме психологічний чинник. Сміт справедливо підкреслює той зв'язок, який існує між релігійною та етнічною ідентичністю. Світові релігії прагнуть переступити етнічні кордони, однак більшість релігійних спільностей збігаються з межами етнічних груп. Для прикладу Сміт згадує вірмен, єреїв та інші етнічні групи. Він висловлює думку про те, що нерідко буває так, що постала релігійна спільність може трансформуватися в етнічну – як от етнорелігійна спільність дружів.

Переплетення релігійних та етнічних ідентичностей ми бачимо на прикладі становища сучасних католиків і протестантів у Північній Ірландії; поляків, сербів, хорватів, маронітів, сингальців, персів-шиїтів, які, як відмічає Сміт, належать до тих численних етнічних спільностей, ідентичність яких спирається на релігійні критерії диференціації. Протягом більшої частини людської історії

сфери-близнюки релігійної та етнічної ідентичності були якщо і не тотожні, то дуже близькі.

Сміт виділяє такі спільні риси, які характеризують *національну ідентичність*:

- 1) історична територія як рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадянська культура;
- 4) єдині юридичні права і обов'язки для всіх членів суспільства;
- 5) спільна економіка з можливістю пересуватися в межах національної території.

Національна ідентичність за своєю сутністю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елементу – на це не здатні навіть окремі націоналістичні фракції, її не можна легко чи швидко прищепити населенню за допомогою штучних засобів.

Стосовно сучасної епохи, то, на перший погляд, превалюючими тенденціями є глобалізація та космополітизація. Проте насправді це не так. Як вважають деякі дослідники, на зміну національній ідентичності приходить *цивілізаційна ідентичність*. Саме цій новій формі ідентичності присвячена праця С.Хантінгтона "Зіткнення цивілізацій". Осмислюючи причини конфліктів в історії людства, він дійпов висновку: протягом 150-ти років після Вестфальського миру, який сформував сучасну міжнародну систему, в західному ареалі конфлікти розгорталися головно між правителями – королями, імператорами, які прагнули розширити свій бюрократичний апарат, збільшити армію, зміцнити економічну потужність, приєднати нові землі до своїх володінь. Починаючи з Французької революції, основні лінії конфліктів стали пролягати не стільки між правителями, скільки між націями. Ця модель, вважає Хантінгтон, зберігалась протягом всього XIX століття. Крах її пов'язаний з Першою світовою війною. А потім в результаті російської революції (жовтень 1917) і реакції на неї конфлікт націй поступився місцем конфлікту ідеологій. Сторонами такого конфлікту, за концепцією Хантінгтона, були комунізм, нацизм і ліберальна демократія. Під час "холодної війни" цей конфлікт вилився у боротьбу двох наддержав, жодна з яких не була націєодержавою в класичному європейському сенсі. Їх самоідентифікація формувалась в ідеологічних категоріях. Проте всі ці конфлікти

стосувалися західної цивілізації. Із закінченням холодної війни на перший план виходить взаємодія між Заходом та іншими цивілізаціями. Тепер чимраз більшу роль відіграє ідентифікація на рівні цивілізацій. Адже відмінності між цивілізаціями не тільки реальні, вони й найбільш суттєві. Цивілізації відрізняються своєю історією, мовою, культурою, традиціями, і, що найголовніше – релігією. Люди різних цивілізацій по-різному осмислюють стосунки між Богом і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідносну значимість прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності та ієрархії. А такі відмінності більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними ідеологіями та політичними режимами. Крім того, світ стає все більше взаємозв'язаним та взаємозалежним. Взаємодія народів різних цивілізацій посилюється. Це веде до росту цивілізаційної самосвідомості, до того, що глибоко усвідомлюється відмінність між цивілізаціями і те, що їх об'єднує. Крім того, процеси економічної модернізації і соціальних змін у всьому світі розмивають традиційну ідентифікацію людей за місцем проживання, одночасно послаблюється і роль нації–держави як джерела ідентифікації. Утворені в результаті прогалини заповнюються в більшій мірі релігією, нерідко у формі фундаменталістських рухів. Подібні течії сформувались не тільки в ісламі, а й в західному християнстві, іудаїзмі, індуїзмі, буддизмі. Посилению культурної ідентифікації сприяє і те, що культурні особливості менш підвладні змінам, аніж економічні чи політичні. Внаслідок такої ригористичності їх значно важче поєднати, а в разі конфліктної ситуації – звести до компромісу.

У концепції С. Хантінгтона найважливішою є класифікація цивілізацій. Дослідник виділяє вісім типів цивілізацій: західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов'янську, латиноамериканську та африканську. Очевидно, ця ідея перегукується з поглядами О.Шпенглера та А.Тойнбі. Водночас цей момент його концепції і є найслабшим – по-перше, завжди можна виділити з палітри людства ще якусь цивілізацію. Ніхто не може беззаперечно визначити певну кількість цивілізацій. По-друге, Хантінгтон уникає того, що в межах цивілізацій також існують конфлікти (наприклад, в Афганістані, Ірані та Іраці, африканські

конфлікти). Саме тому найбільш поширеною на сучасному етапі є саме етнічна ідентичність.

Етнічна ідентичність – це результат процесу емоційно-когнітивного самоототожнення суб'єкта зі своєю етнічною групою, що виражене в почутті спільноті з членами цієї групи і сприйнятті як цінностей її основних характеристик. Детально розроблено структуру ідентичності в працях М. Баретта. У структурі національної ідентичності дослідник пропонує виділити 2 основних блоки: **когнітивний та аффективний**.

Когнітивний	Аффективний
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Знання про існування національної групи. ▪ Категоризація себе як члена національної групи. ▪ Знання про національну територію. ▪ Знання про національні емблеми, символи, інститути, звичаї, традиції, історичні події та історичні фігури, які символічно репрезентують націю ▪ Віра в спільне походження та спорідненість членів національної групи, сприйматися як спільність, пов'язана не тільки єдністю культури, мови, території і т.п., а й "голосом крові", зв'язаним нинішньою чи минулою спорідненістю. ▪ Віра в те, що існують типові характеристики представників будь-якої національної групи: національні риси і національні стереотипи. ▪ Віра в тісний взаємозв'язок індивіда і національної групи: усвідомлений ступенем подібності себе і національного типажу. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Суб'єктивна актуальність національної ідентичності. ▪ Ступінь прив'язаності до національної ідентичності (готовність відмовитися від неї, і значення, яке надається членству у певній національній групі). ▪ Почуття належності до національної групи. Суб'єктивна актуальність національної ідентичності. ▪ Ступінь прив'язаності до національної ідентичності (готовність відмовитися від неї, і значення, надаване членству в даній національній групі). ▪ Почуття належності до національної групи. ▪ Ступінь прив'язаності і почуття взаємозв'язку з національною територією. ▪ Соціальні почуття (національна гордість, національний сором, національна провінія і т. п.) ▪ Національна самоповага

Історична еволюція людства призводить до соціоекономічних змін та парадигмальних перетворень. Узагальнюючи історичний досвід людства, можна виділити такі етапи розвитку культурної

ідентичності: родова, регіональна, соціоекономічна, релігійна, етнічна, національна, цивілізаційна. Кожен з цих різновидів ідентичності характеризується власною внутрішньою структурою та зовнішніми проявами.

Типологія сучасних форм культурної ідентичності

Поняття “культура”, авторів словника “Культурологія для культурологів”, умоглядна категорія, яка відзначає певний клас явищ у соціальному житті людей, визначений аспект їхнього спільнотного співіснування. Існує донині чимало локальних культур окремих людських спільнот як системних комплексів історично сформованих форм їхнього соціального буття. Деякі з цих культур подібні одна на одну завдяки генетичній спорідненості народів або подібності умов їх виникнення та історії, інші відрізняються настільки, наскільки відрізняються умови життя етносів, які породили ці культури. Не може існувати “культура взагалі”. Кожна втілює специфічний набір способів соціальної практики будь-якої конкретно-історичної спільноти. З часом до такого способу популяційної диференціації форм життедіяльності додалось їхнє розмежування за соціальними, конфесійними, політичними та іншими параметрами. Локальні соціокультурні комплекси окремих популяцій перетворилися у надзвичайно складні поліфункціональні системи для забезпечення колективного існування і діяльності людей.

Із сучасною культурною ідентифікацією відбуваються певні зміни. При переході до більш гетерогенного, більш диференційованого суспільства слід очікувати набагато більшої різноманітності ідентифікацій і угрупувань. У всіх високотехнологічних країнах політичне життя чимраз більше сегментується, споживчий ринок відображає різноманітні індивідуальні й групові потреби. Чимраз більша кількість субкультур відпадає від панівних цінностей суспільства. Центробіжні процеси діють і у середині соціальних груп. Расові, етнічні й релігійні підгрупи в кожному суспільстві сегментуються на менші, більш різноманітні міні-групи. Помилко буде вважати американських негрів гомогенною гуптою або включати в одну групу вихідців з Латинської Америки. Змінюється саме поняття, яке визначає

20

політично значимі меншини. Відмінності, які вважалися раніше незначними, набувають культурного і політичного змісту. Сьогодні ми стаємо свідками самоорганізації престарілих, ветеранів війни, людей нетрадиційної орієнтації і т.п., які вважають, що суспільство несправедливо до них налаштоване. Виникають нові ідентифікаційні групи, і цей бурхливий соціальний процес отримує значне прискорення завдяки засобам масової інформації з їхніми спеціально адресованими публікаціями і передачами, кабельному телебаченню, супутниковому зв'язку і т.п.

Втрачаючи зв'язок з контекстом свого народження, індивід отримує можливість більшого вибору у самовизначенні. Звичайно, ми як і раніше народжуємося як члени сімей і расових груп, однак очевидно, що в міру нарощання сучасних цивілізаційних перетворень багато людей отримає більшу можливість у виборі культурної ідентичності, зважаючи на посилення індивідуальності й гетерогенності в новій соціальній структурі. Помітно прискорюються сьогодні і темпи соціальних та культурних змін, так що ідентифікації стають чимраз короткочаснішими. Нові форми самоототожнення накладаються на попередні, можливо, глибше вкорінені форми ідентичності. Незалежно від теоретичного напрямку у всіх моделях і концепціях ідентичності є ідея плюралізму особистісних ідентифікацій. Співіснування різних ідентифікацій в одній особі утворює певну цілісну систему. Виділяються два підходи до трактування внутрішньої структури у системі ідентифікацій структури: або через опис ступеня близькості, зв'язаності всіх елементів системи між собою, або – через опис їх відносної актуальності чи значимості.

Гіпотеза про множинність ідентифікації ставить питання не тільки про принципи їхньої організації в певну цілісну систему, а й питання про саму різноманітність – чому саме стільки і саме ці субідентичності існують, чи є відмінності в самому процесі ідентифікації залежно від того, з якою соціальною групою ідентифікує себе індивід і т.п. Ці проблеми, на жаль, рідко стають предметом спеціального аналізу. Тільки наприкінці ХХ ст. почали з'являтися дослідження, спрямовані на їх вирішення. У 1995 році Клод Доу з колегами запропонували досліджуваним класифікувати набір із 64 категорій ідентичності. На підставі кластерного аналізу цих даних виділено 5 основних **кластерів:** *етно-релігійні*

21

ідентичності (американці, мусульмани); *політична належність* (демократ, фемініст); *професійна ідентифікація* (юрист, садівник); *ідентифікація, що фіксує позиції в міжособистісних стосунках* (син, коханець) та *ідентифікація з будь-яким варіантом відхилення у поведінці* (алкоголік, бомж).

На характер культурної ідентифікації великий вплив мають ті образи, з якими часто персоніфікують конкретних людей. Таких образів чимало. Тому й виникла потреба в їх типологізації. Американський соціолог Г. Абрамсон запропонував типологію персоніфікацій, які втілюють у собі форми культурної ідентифікації.

Тип "традиціоналіста". Це особи, які визнають цінності якоїсь культури й інтегровані у відповідні структури. Дослідник підкреслює новаторський дух етнічних традиціоналістів – представників культурних меншин, які компенсують творчими починаннями маргінальність і хиткість свого суспільного становища. Шотландці в Британській імперії, єреї в християнському світі, вірменські та грецькі купці в діаспорі, китайці в Південно-Східній Азії нерідко стають ініціаторами нововведень.

Тип пришельця- "неофіта". До цього типу відносять людей, які включені в структурну систему етнічних зв'язків, але не мають спадкових коренів у відповідній етнічній культурі, — вона не є їхнім внутрішнім духовним надбанням, не інтеріоризована ними. Рання ідентифікація „пришельця” відбувалась за межами культурної спільноті, до якої він прилучився. Він перебуває на порозі цілком нового культурного досвіду. Звідси почуття невпевненості та маргінальністі, більш гостре, аніж маргінальність „традиціоналіста”, який самотність серед чужинців компенсує взаєморозумінням із одноплемінниками. Вростаючи в чужу структуру, людина вживається в її культурні цінності та символи.

Тип "вигнанця". Він протиставляється „пришельцю-неофіту”. Йдеться про втрату первинних соціальних зв'язків з одноплемінниками при збереженні етносу і символічних традицій рідної культури. Духовний досвід „вигнанця” – це перш за все досвід ізоляції та самотності. Життєві типи „вигнанця” трапляються на різних рівнях соціально-класової системи: китаєць-прачка чи власник ресторану, іноземець-чорнороб, єрей при дворі німецького князька в XVII–XVIII ст.

Тип євнуха. Це особи, позбавлені пам'яті про будь-яке культурне минуле, не обтяжені жодним традиційно-символічним спадком, і (в буденному житті) не інтегровані в будь-яке соціокультурне середовище. Деколи в літературі такий тип іменують, за Ч. Айтматовим, як „манкурт”, тобто людина, позбавлена коренів. „Євнух” – це тип, протилежний „традиціоналісту”. Класичним його зразком можна вважати євнуха при дворі східного деспота. Євнух у гаремі, яничар у війську, охоронець-кавас в іноземному посольстві, християнин-віровідступник, який став візиром при стамбульському дворі – такими є форми втрати попередньої культурної ідентичності в епоху османського владарювання.

Сьогодні в культурологію ввійшло ще одне поняття, яке позначає опозицію нормальній культурній ідентичності – „маргінали“. Це слово з'явилось у Франції у 1927 році. Маргіналами почали називати тих, хто сам відкидає суспільство або стає відкинутим. *Маргінальність – це не стан автономії, а результат конфлікту із суспільними нормами, вираження специфічних стосунків з існуючим суспільним устроєм.* Маргінальність не виникає поза різким реальним або вигаданим зіткненням з навколошнім світом.

Як вважає французький соціолог А. Фарж, втеча в маргінальність передбачає два цілком різних маршрути: або розрив всіх традиційних зв'язків і створення власного, абсолютно інакшого стереотипу існування, або поступове протиставлення всім офіційним нормам.

Але як би там не було, в будь-якому варіанті, чи в результаті вільного вибору, чи внаслідок процесу декласування, який провокується наляканням суспільством, маргінали – це не зворотня сторона світу, а немовби його тіньові сторони. Суспільство виставляє відкинутих „напоказ”, для того щоб підкріпити, облагородити свій власний образ, який воно визнає світлим, нормальним.

Маргінальність – універсальний феномен. Багато людей опиняються якби поміж культурних визначень. У світі багато людей, яких називають „полукровками”, вони не можуть чітко ідентифікувати себе з жодною культурою.

Поняття культурної ідентичності – різнопланове і багатовекторне: Структуризуючи його, можна виділити історичний розвиток і сучасну типологію ідентифікації особи та спільноти. Досліджуючи особистісну ідентичність, виокремлюють вертикальний (у співвідношенні з віковими періодами) та горизонтальний (різні форми ідентифікації, як-от статева, релігійна, етнічна) зрази. Така кількість структурних елементів у системі культурної ідентичності дає змогу досліджувати цей феномен різним наукам – культурології, психології, соціології, філософії та історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Фромм Э. Иметь или быть? – М., 1993
2. Идентичность и конфликт у пострадянских государствах. – М., 1997. – 238 с.
3. Психология. Словарь. – М.: Политиздат, 1990.
4. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К., 1996.
5. Игнатенко В.П., Павленко И.О. Идентичность : философский и психологический анализ. – Харьков, 1995.
6. Erickson E.H. Identity: Yoth and crisis. London: Faber&Faber, 1968.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. – №1.
8. Гуревич П.С. Культурология. – М.: Гардарики, 2000.
9. Фарэс А. Маргиналы / Опыт словаря нового мышления. – М., 1989.
10. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994.
11. Николаев В.Г. Идентичность / Культурология. XX век. Энциклопедия, Т.1. – СПб.: Университетская книга, 1997.
12. Флиер А.Я. Культурология для культурологов. – М.: Академический проект, 2000.

Н а в ч а л ь н е в и д а н н я

Наталя Мирославівна Мадей

Проблема культурної ідентичності

Текст лекції

Редактор Коперсако М. П.
Технічний редактор Сенник С. З.

Підп. до друку 05.09.2005. Формат 60X84/16. Папір друк.
Друк на різогр. Умовн. друк, арк. 1,5. Обл.-вид. арк. 1,6.
Тираж 100 прим. Зам. 331

Видавничий центр Львівського національного університету
імені Івана Франка. 79000 Львів, вул. Дорошенка, 41